

kennis en aanpak van
sociale vraagstukken

Verkenning Stigma en bestaanszekerheid

Een literatuurstudie

Colofon

Auteurs: Caroline Harnacke, Helen Fitzpatrick, Hanneke Felten en
Roos van Schaijk
Foto omslag: 123RF

November 2023

© Movisie

Te downloaden via: www.movisie.nl

Deze publicatie is mogelijk gemaakt met subsidie van het
ministerie van VWS

kennis en aanpak van
sociale vraagstukken

Movisie: kennis en aanpak van sociale vraagstukken

Movisie is hét landelijk kennisinstituut voor een samenhangende aanpak van sociale vraagstukken. Samen met de praktijk ontwikkelen we kennis over wat echt goed werkt en passen we die kennis toe. De unieke rol van Movisie is het versnellen van leerprocessen. We zijn alleen tevreden als we een duurzame positieve verandering voor mensen in een kwetsbare positie realiseren. Kijk voor meer informatie op www.movisie.nl

INHOUDSOPGAVE

Inleiding	4
1 Stigma en bestaanszekerheid	6
1.1 Wat is bestaanszekerheid?	6
1.2 Wat is stigma?	7
2 Stigma in tijden van een onzeker bestaan	9
2.1 Aard van stigma	9
2.1.1 Nadruk op eigen schuld	9
2.1.2 Ontkennen van een arbeidsmoraal	10
2.2 Gevolgen van stigma voor individuen	10
2.2.1 Wantrouwen als basisgevoel	10
2.2.2 Door schaamte niet om hulp vragen	11
2.2.3 Negatieve gevolgen op gezondheid en welzijn	12
2.3 Gevolgen van stigma op maatschappelijk niveau	13
2.3.1 Vicious circle: stigma belemmert ontsnappen aan bestaansonzekerheid	13
2.3.2 Polarisatie tussen groepen	14
3 Veelbelovende aanpakken	15
3.1 Het beleefhuis in Nijmegen en Zwolle	15
3.2 Serious game '1 uur in de bijstand'	15
3.3 Collectief Kapitaal	15
3.4 Realistische foto's in de media	16
3.5 Veelbelovende elementen in deze aanpakken	16
3.5.1 Inleven en empathie bevorderen	17
3.5.2 Counter-stereotypen	17
Samenvatting	18
Literatuur	19

INLEIDING

‘Het gaat in het politieke en maatschappelijke debat veel over ‘afgehaakt’ Nederland. Ik noem dat anders: mensen zijn niet afgehaakt, maar weggeduwd. Ze hebben het gevoel dat er niet naar hen wordt geluisterd. Dat alles hun eigen schuld is, hun eigen verantwoordelijkheid. Je gaat als persoon niet zelf over de hoogte van het minimumloon of over de wachtlijsten voor een woning, of over andere zaken die je leven raken. Maar je krijgt er wel de schuld van als je je leven niet op orde hebt.’
(Tim ‘s Jongers in Trouw, 24 juni 2023)

16 procent van de Nederlanders voert dagelijks strijd om het bestaan. Een miljoen mensen heeft geen toegang tot de arbeidsmarkt. 1,4 miljoen van de ongeveer 7 miljoen huishoudens in Nederland hebben problematische schulden of een risico daarop (Ham & Franken, 2023). En nog altijd zijn er meer dan 25.000 mensen zonder een dak boven hun hoofd (CBS, 2023). Bestaanszekerheid staat daarom hoog op de maatschappelijke agenda. Naast problemen die een leven in bestaansonzekerheid tekenen, speelt voor mensen die hiermee te maken krijgen stigma een belangrijke rol. Ze worden door de samenleving gestigmatiseerd omdat ze in een onzeker bestaan leven.

Deze stigmatisering neemt veel verschillende vormen aan. Potentiële werkgevers zien liever geen sollicitanten die al enige tijd werkloos zijn. Mensen die dakloos raken, merken dat vrienden en kennissen zich van hen afwenden. In de media wordt minachtend gepraat over mensen die aangewezen zijn op financiële steun van de overheid, alsof ze er vrijwillig voor hebben gekozen. Iemand met schulden durft niet toe te geven dat een cadeau kopen voor een verjaardagsfeest er deze maand simpel niet meer inzit en verzint uit schaamte een smoesje om niet te hoeven komen.

Het doel van deze verkenning is in kaart te brengen wat we weten over stigma rondom bestaanszekerheid. We willen hier een beter beeld van krijgen, zodat we uiteindelijk eraan kunnen bijdragen stigma rondom bestaanszekerheid te verminderen en tegen te gaan. Hiervoor willen we weten wat het stigma dat mensen die leven in bestaansonzekerheid ervaren inhoudt. We vragen ons ook af welke gevolgen het stigma heeft, wat stigma met mensen doet en hoe het hun belemmert. En wat weten we al over het verminderen van stigma? Hiervoor werpen we een blik op veelbelovende aanpakken uit de praktijk om stigma tegen te gaan.

We hebben dit onderzocht door wetenschappelijke literatuur over stigma op de verschillende terreinen van bestaanszekerheid te verkennen. Dit hebben we aangevuld met grijze literatuur (zoals rapporten) en ervaringsverhalen. We hebben met name gefocust op de situatie in Nederland of op buitenlandse bevindingen die relevant zijn voor de situatie in Nederland.

Leeswijzer

In het eerste hoofdstuk duiden we de begrippen bestaanszekerheid en stigma. We lichten toe wat bestaanszekerheid betreft en op welke verschillende leefgebieden het tot uiting komt. We leggen uit hoe stigma zich verhoudt tot vooroordelen, stereotypen en discriminatie.

In het tweede hoofdstuk leggen we het verband tussen stigma en bestaanszekerheid. We beschrijven de aard van het stigma waar mensen die in bestaansonzekerheid leven mee in aanraking komen. Dan analyseren we de gevolgen van dit stigma. Deze gevolgen zijn op het niveau van individuen, dus de mensen

die het stigma ervaren. Maar de gevolgen spelen ook een rol op een maatschappelijk niveau. Stigma draagt er namelijk aan bij dat bestaansonzekerheid in stand wordt gehouden.

In het derde hoofdstuk staan veelbelovende aanpakken centraal die als doel hebben stigma rondom bestaansonzekerheid te verminderen. We lichten een aantal veelbelovende initiatieven uit de praktijk toe. Ook leggen we uit wat deze aanpakken veelbelovend maakt.

1 STIGMA EN BESTAANSZEKERHEID

In dit hoofdstuk focussen we op de twee centrale begrippen in deze verkenning: bestaanszekerheid en stigma. We leggen uit wat deze begrippen inhouden.

1.1 WAT IS BESTAANSZEKERHEID?

Werk dat je past, een dak boven je hoofd, geen diepe armoede of onoverkomelijke schulden, toegang tot zorg en onderwijs in een veilige leefomgeving. Dat is bestaanszekerheid. Om een helder beeld te krijgen van de situaties van bestaansonzekerheid moeten we bestaanszekerheid eerst definiëren. Hiervoor maken we gebruik van de volgende definitie over bestaanszekerheid van de VNG en Divosa (2021):

‘De zekerheid van voldoende en voorspelbaar inkomen, de zekerheid van werk en van mee kunnen doen in de samenleving. Maar ook de zekerheid van een dak boven je hoofd in een geschikte en betaalbare woning. En in een veilige en prettige omgeving, met snelle en toegankelijke dienstverlening in situaties die de veiligheid bedreigen’.

Bestaanszekerheid is dus meer dan geld. Het betreft de basisvoorwaarden om haar of zijn leven in te richten. Bestaansonzekerheid betekent dat inwoners niet zelf of met anderen kunnen voorzien in bestaansvoorwaarden (Movisie, 2022). Centraal staat dat mensen gedurende langere tijd niet de middelen hebben voor de goederen en voorzieningen die in de samenleving als minimaal noodzakelijk gelden voor levensonderhoud en breder, een goed leven (Hoff, Van Hulst, Wildeboer Schut & Goderis, 2019).

De bestaanszekerheid van een aanzienlijk deel van de mensen in Nederland staat al jaren ernstig onder druk. Ruim 6 procent van de bevolking leeft in voortdurende bestaansonzekerheid, op alle fronten. Nog eens 10 procent loopt voortdurend risico daarop (Vrooman, Boelhouwer, Iedema & Van der Torre, 2023). Dat betekent dat 16 procent van de Nederlanders dagelijks strijd levert om te kunnen bestaan. Het verschil in bestaanszekerheid tussen verschillende groepen neemt niet af, integendeel, de kloven worden groter: tussen arm en rijk, tussen werkenden en niet werkenden, tussen mensen die wonen en hen die ieder zicht op een huis ontbreekt, tussen mensen die wel of geen kans op een goed en gezond leven hebben.

Bestaanszekerheid is een complex vraagstuk en manifesteert zich dus op meerdere leefgebieden waaronder inkomenszekerheid, (arbeids)participatie en wonen. Daarom zijn de thema's armoede, schulden en uitkeringen hier direct aan verbonden.

De situaties van bestaanszekerheid waar deze publicatie dieper op induikt zijn:

- inkomen en (arbeids)participatie
- armoede en schulden
- uitkeringen
- wonen

1.2 WAT IS STIGMA?

Mensen die onvoldoende inkomen hebben, geen vast dak boven hun hoofd, in armoede en/of schulden leven of moeite hebben om hulp en ondersteuning door de overheid te krijgen die ze nodig hebben, komen naast al deze problemen zelf ook nog met een ander probleem in aanraking: stigma. Ze worden door de samenleving gestigmatiseerd omdat ze in een onzeker bestaan leven.

Volgens het *APA dictionary of psychology* is stigma de negatieve sociale houding verbonden aan een kenmerk van een individu dat kan worden beschouwd als een mentale, fysieke of sociale tekortkoming. Een stigma impliceert sociale afkeuring en kan op oneerlijke wijze leiden tot discriminatie en uitsluiting van het individu. Stigma beschrijft dat iemand die bijvoorbeeld een bijstandsuitkering ontvangt er tegen aan loopt dat bureaus die persoon alleen vanwege het ontvangen van een bijstandsuitkering negatief bejegenen of potentiële werkgevers die persoon daarom afwijzen. In dit geval wordt het ontvangen van een bijstandsuitkering beschouwd als een sociale tekortkoming. Dit leidt tot sociale afkeuring met risico op uitsluiting en discriminatie.

Erving Goffman beschrijft stigma als de situatie van een individu dat niet volledig sociaal geaccepteerd wordt. Het gestigmatiseerde individu wordt in onze gedachten 'verminderd van een geheel en normaal persoon tot een besmet, afgekeurd persoon' (Goffman 1963, 3). Het kenmerk op basis waarvan een persoon stigma ervaart kan hierbij direct zichtbaar zijn, zoals huidskleur, of in eerste instantie onzichtbaar, zoals dakloosheid. Voortbouwend op Goffman definiëren Link en Phelan (2001) stigma als de gelijktijdige voorkoming van vier processen: (1) het labelen van menselijke verschillen; (2) dergelijke verschillen stereotyperen; (3) het scheiden van degenen die gelabeld zijn van 'ons'; en (4) het verliezen van status en discriminatie tegen degenen die gelabeld zijn. Met stereotyperen wordt bedoeld: het toeschrijven van kenmerken aan mensen uit een bepaalde groep (Gordijn & Wigboldus, 2013). Het zijn daarmee simplificaties of overgeneralisaties. Stereotypen kunnen zeker ook positief zijn (Czopp, Kay, Cheryan, 2015), maar positieve stereotypen kunnen ook negatieve effecten hebben (Gordijn & Wigboldus, 2013).

Een aanverwant concept aan stigma, zijn vooroordelen. Vooroordelen (in het Engels *prejudice*) is de negatieve houding (APA, z.d.) of nog specifieker, zijn de negatieve affectieve gevoelens van een specifieke groep. Vooroordelen refereren naar een houding terwijl stereotypen meer cognitief zijn (Gordijn & Wigboldus, 2013). Vooroordelen gaan over een gebrek aan waardering en het hebben van een (zekere mate van) afkeer van mensen, omdat ze worden gerekend tot een bepaalde groep. De term 'vooroordelen' (*prejudice*) zegt dus in wezen hetzelfde als de term 'stigma', al wordt deze in andere contexten gebruikt (Phelan, Link, Dovidio, 2008).

Vooroordelen kunnen impliciet en expliciet zijn. Bij impliciete vooroordelen gaat het om associaties die direct actief worden in het brein zonder dat iemand dit in de gaten heeft. Het uit zich in iemands gedrag of oordelen zonder dat deze daar zelf bewust van hoeft te zijn of dit opzettelijk doet (Gawronski & Bodenhausen 2006; Greenwald & Banaji, 1995; Greenwald, McGhee & Schwartz, 1998). Expliciete vooroordelen daarentegen zijn opzettelijke en bewust overwogen vooroordelen (Dovidio, Kawakami & Gaertner, 2002). De expliciete en impliciete houding van een persoon komen niet altijd overeen (Dovidio, et al. 1997; Greenwald & Banaji, 1995). Terwijl vooroordelen verwijzen naar het affectieve, verwijst de term stereotype naar het cognitieve (Gordijn & Wigboldus, 2013). Ook stereotypen kunnen impliciet zijn (Amodio & Devine, 2006) en zowel expliciete stereotypen (Cuddy, Fiske & Glick, 2007; Talaska, Fiske & Chaiken, 2008) als impliciete stereotypen zijn bepalende voor gedrag (Amodio & Devine, 2006; Sekaquaptewa, et al. 2003).

Verschillende vooroordelen en stereotypen combineren zich ook met elkaar. Zo hebben mensen met een migratieachtergrond meer kans om te maken te krijgen met stereotypen en vooroordelen op grond van hun afkomst en/of huidskleur. Maar omdat zij op grond van sociaal-economische positie gemiddeld gezien vaker te maken hebben armoede (Hulst, Hoff & Wildeboer Schut, 2019), krijgen zij tegelijkertijd ook te maken met vooroordelen, stereotypen en stigma op grond van hun sociaal-economische status. Dit past ook bij het 'intersectionele denken': volgens deze theorie zijn verschillende assen van maatschappelijke betekenisgeving (ook wel 'verschilassen' genoemd) cruciaal voor ons gevoel van wie we zijn en de discriminatie en (on)macht waar we mee te maken krijgen. Wij leven onze levens op de kruispunten van onder andere sekse, etniciteit, sociaal-economische positie, nationaliteit, seksuele oriëntatie, en het al dan niet hebben van een beperking, zo beschrijft deze theorie (Crenshaw, 1989; Wekker & Lutz, 2001). Dit betekent dat iedere combinatie weer andere stereotiepe beelden met zich meebrengt; in empirisch onderzoek is inderdaad aangetoond dat het de onderlinge combinatie van bijvoorbeeld afkomst, religie, huidskleur en sociaal-economische positie is, die zorgt voor een geheel pakket aan stereotypen en vooroordelen waar mensen mee te maken krijgen (Kang & Bodenhausen, 2015; Remedios, Chasteen, Rule & Plaks, 2011).

Stigma, net als vooroordelen en stereotypen, kan leiden tot discriminatie. Discriminatie is 'het nadelig behandelen van personen omdat zij behoren, of gerekend worden, tot een bepaalde groepering' (Andriessen, 2017). Discriminatie kan op persoonlijk niveau verschillende uitingsvormen hebben (Andriessen, 2017): negatieve bejegening, ongelijke behandeling en vernieling, bedreiging of geweld. Discriminatie bestaat op persoonlijk niveau (dus tussen mensen), maar ook op institutioneel niveau. Op deze verschillende niveaus kan stigma invloed hebben.

Stigma en vooroordelen tegen mensen die leven in bestaansonzekerheid kunnen veel vormen aannemen. Zo kan het dat iemand die werkloos is minder kans maakt op een baan terwijl deze persoon wel geschikt is voor de baan, maar de werkgever vooroordelen heeft tegen mensen die werkloos zijn. Of een jonge vrouw die dakloos is wordt door hulpverleners over het hoofd gezien, omdat deze persoon niet aan het stereotype van een persoon die dakloos is voldoet. Ook komt het voor dat in een gemeente bijzonder veel beveiliging aan de balie staat waar bijstand aangevraagd kan worden, omdat mensen die bijstand aanvragen als lastig worden gezien.

2 STIGMA IN TIJDEN VAN EEN ONZEKER BESTAAN

In dit hoofdstuk beschrijven we het stigma waar mensen die leven in bestaansonzekerheid mee te maken krijgen (2.1). Vervolgens analyseren we de gevolgen van dit stigma voor individuen (2.2) en op maatschappelijk niveau (2.3).

2.1 AARD VAN STIGMA

Stigma kan verschillende vormen aannemen. Om stigma aan te pakken is het belangrijk om te weten hoe het stigma ten aanzien van mensen die leven in bestaansonzekerheid eruit ziet. We gaan in op twee aspecten en reflecteren aan de hand van onderzoek op deze aspecten.

2.1.1 Nadruk op eigen schuld

Mensen die in een situatie van bestaansonzekerheid leven, worden vaak onterecht afgekeurd vanwege het idee dat hun omstandigheden hun eigen schuld zijn. Uit een kwalitatieve studie van Simons (et al., 2018) komt naar voren dat mensen die in Nederland in armoede leven vaak het gevoel krijgen van hun omgeving dat zij zelf verantwoordelijk zijn voor hun problemen. Volgens Roex (2015) worden armoede en werkloosheid beschouwd als bewijs van persoonlijke tekortkomingen. Hoewel dit geen geheel nieuwe ontwikkeling is, is de nadruk op individuele verantwoordelijkheid sinds 1980 toegenomen (Roex, 2015). Maar onderzoek laat zien dat bestaansonzekerheid iedereen kan treffen (Movisie, 2022). Vaak is een samenspel van ongelukkige omstandigheden, zoals een scheiding, baanverlies en/of ziekte de oorzaak waarom iemand ineens in armoede terecht komt. Als iemands relatie strandt, het huis moeilijk te verkopen blijkt en hier nog een plotselinge ziekte bijkomt, kan iemand in armoede belanden. Zoals een onderzoek constateert: 'armoede kan iedereen op elk moment overkomen... morgen zou jij het kunnen zijn' (Reutter, Stewart, Veenstra, Love, Raphael & Makwarimba, 2009).

Er heerst ook het idee dat als mensen andere keuzes zouden maken, ze niet in armoede zouden verkeren: de bezitting van zogenaamde 'luxe'-artikelen duidt op een gebrek aan 'echte noodzaak' en daarmee een gebrek aan rechtvaardigheid. Zo wordt bijvoorbeeld een huisdier van een persoon die in een bijstand leeft als 'overbodig' gezien. Dergelijke argumenten worden voortdurend gebruikt om claims te ondersteunen dat het uitkeringsstelsel te royaal is en vatbaar voor misbruik (Evans, 2022). Maar deze argumenten onderschatten de waarde die een 'overbodig goed' zoals een huisdier voor iemand kan hebben: sociaal contact voor iemand die in isolement leeft, jezelf nuttig voelen en voor iemand kunnen zorgen als iemand zich overbodig voelt. Daarnaast benadrukken mensen die leven met weinig geld juist hoe vindingrijk zij zijn om met zeer beperkte inkomens rond te komen. Ze ruilen diensten, maken gebruik van gratis of goedkope evenementen en proeverijen, kleden zich in tweedehands kleding, zoeken steun bij familie en proberen energie te besparen (Reutter et al., 2009). Zoals een deelnemer van het onderzoek het verwoordde: 'Niemand kan budgetteren zoals iemand met een laag inkomen... Je ontwikkelt enorm veel veerkracht en overlevingsvaardigheden' (Reutter et al., 2009).

2.1.2 Ontkennen van een arbeidsmoraal

Mensen die van een uitkering of in de bijstand leven of op een andere manier gebruik moeten maken van sociale steunsystemen moeten vaak leven met het verwijt dat ze niet hard genoeg werken en lui zijn (Franssen, Van der Horst & Van Berkel, 2022). Denk bijvoorbeeld aan het enorm ongepaste beeld van de bijstand als hangmat wat absoluut geen recht doet aan de situatie van mensen die elke dag weer gebukt door een enorme last uit hun situatie proberen te komen.

Verschillende internationale onderzoeken laten zien dat werklozen evenzeer de werkmoraal aanhangen als de rest van de bevolking (Roex, 2015). Soms hadden werklozen zelfs een sterkere arbeidsmoraal dan werkende mensen, vooral juist in landen met hogere uitkeringen (Roex, 2015). In het onderzoek van Reutter et al. (2009) werden mensen die van een laag inkomen leven gevraagd wat anderen zouden moeten weten over het leven in armoede. Deelnemers gaven veelvoudig aan dat ze zouden moeten weten dat mensen in armoede geen gemakkelijk leven hebben. De ervaringen van de deelnemers bij het omgaan met materiële tekorten wezen op het echte werk dat armoede met zich meebrengt, wat allesbehalve gemakkelijk is. Inspanningen om met armoede om te gaan waren tijdrovend, aangezien mensen constant moesten letten op aanbiedingen, verschillende instanties moesten bellen voor hulp bij basisbehoeften, moesten beslissen welke rekeningen ze in een bepaalde maand konden betalen, een karig inkomen moesten aanvullen door flessen te verzamelen voor recycling, enzovoort (Reutter et al., 2009).

2.2 GEVOLGEN VAN STIGMA VOOR INDIVIDUEN

Wat doet stigma met de mensen die het betreft? Hoe ervaren zij het stigma? Op welke manieren belemmert stigma? Deze vragen staan centraal in het volgende hoofdstuk. We richten ons dus op de gevolgen van stigma.

2.2.1 Wantrouwen als basisgevoel

Stigma leidt tot wantrouwen tegen mensen die leven in bestaansonzekerheid. Mensen die leven met weinig geld, werkloos zijn of aanspraak maken op hulp en ondersteuning vanuit de overheid ervaren dat zij niet vertrouwd worden. Zo beschrijven respondenten die van de bijstand leven hoe het gebrek aan vertrouwen er in de praktijk uit ziet: 'Je moet te allen tijde bereikbaar zijn; als je gebeld wordt en op het toilet zit is dat jammer voor je. Vijf minuten te laat een formulier inleveren kan betekenen dat je gekort wordt op je uitkering. Een indexatie (je bent verplicht je gehele administratie over te dragen als daar om gevraagd wordt) kan altijd en ook onverwachts plaatsvinden. Het laatste jaar had ik er ineens twee' (NPO, 2021). Respondenten voelen zich niet serieus genomen. In de bijstand, zo beschrijven zij, zijn ze hun autonomie kwijt: 'Ik voelde me soms echt een kind dat smeekte om een euro om naar de snoepwinkel te gaan. Dat doet iets met je als volwassen vrouw' (NPO, 2021). Respondenten beschrijven ook dat bij een gemeentelijk loket waar de bijstand aangevraagd kan worden veelvoudig beveiliging aanwezig is (Movisie, 2023).

Het strenge fraudebeleid rondom de bijstand kan ook gezien worden als een teken van (institutioneel) wantrouwen. En dergelijk wantrouwen heeft grote gevolgen: zo zijn er zo'n 170.000 Nederlandse huishoudens die wel voor bijstand in aanmerking zouden komen, maar er geen gebruik van maken – uit vrees voor wantrouwen vanwege het strenge fraudebeleid (Inspectie SZW, 2021). Wantrouwen door stigma kan er dus toe leiden dat mensen minder hulp krijgen dan waar zij recht op hebben. Zo vertelt een moeder in

een onderzoek van het SCP dat ze jeugdzorg liever op afstand houdt, ook al weet ze dat ze ondersteuning nodig heeft. Want ze is bang dat haar kinderen uit huis geplaatst zullen worden: ‘Ja, dat klinkt heel raar, maar ik wil onder de radar blijven. Dadelijk pakken ze mijn kind af. Omdat ik toch het gevoel heb dat ik veroordeeld word in deze maatschappij als alleenstaande moeder’ (Plaisier, Schyns, Kadrouch-Outmany, Schotel & De Klerk, 2023). Mensen willen dus minder aanspraak maken op ondersteuning dan hun toekomst. Daarnaast heeft stigmatisering als gevolg dat publieke steun voor bijstand en hulpverlening kleiner wordt (Lucas & Phelan, 2012). Wantrouwen tegen mensen leidt er dus toe dat ze minder maatschappelijke steun ontvangen.

Het wantrouwen uit zich ook aan de kant van instanties die te hulp schieten. Zo zijn er diverse stichtingen en fondsen die gezinnen in armoede willen ondersteunen door bijvoorbeeld kinderen gratis te laten sporten, eten te geven of van een fiets, laptop of andere benodigdheden voorzien. Vaak is dergelijk beleid – dat uiteraard gepaard gaat met goede intenties – zo opgezet dat ouders van de ontvangende kinderen omzeild worden. Het geld gaat bijvoorbeeld rechtstreeks naar de organisatie die betaald moet worden, zoals bij Stichting Leergeld. Aanvragen lopen via de basisschool in de veronderstelling dat de leerkrachten het beste weten wat nodig is, zoals bij het Jeugdeducatiefonds. Of alleen maatschappelijke organisaties kunnen een aanvraag indienen, zoals het geval is bij Actie Pepernoot van Kinderhulp. De keuze en verantwoording wordt hier dus niet bij de ouders gelegd. Ouders krijgen zo minder inzage en autonomie in de opvoeding van hun kinderen. Mogelijk speelt hierbij een rol dat de ouders niet vertrouwd worden om op een goede manier met het extra geld om te gaan, zodat het daadwerkelijk bij hun kinderen terecht komt.

2.2.2 Door schaamte niet om hulp vragen

Franssen, Van der Horst en Van Berkel (2022) hebben door middel van kwalitatief onderzoek en literatuurstudie onderzoek gedaan naar emoties bij mensen die in langdurige armoede leven. Voorbeelden van deze emoties zijn schaamte en frustratie, bijvoorbeeld doordat mensen zich machteloos voelen. Deze emoties worden ook veroorzaakt en versterkt door stigma. Mensen in armoede proberen dan ook vaak te verbergen dat ze van een uitkering leven (Omlo, Talman, Grubben & De Ruig, 2021). Volgens het onderzoek van Simons, Houkes, Koster, Groffen en Bosma (2018) heeft ondervonden stigma zelfs vooral emotionele consequenties.

Frustratie en schaamte leiden ertoe dat mensen vervolgens niet om hulp durven te vragen terwijl ze eigenlijk in aanmerking komen voor hulp. De consequentie hiervan is dat ze minder hulp krijgen dan ze zouden moeten krijgen en hun situatie niet verbeterd. Dat vinden ook Moorhouse, Goode, Cotte, & Widney (2023) in hun onderzoek naar mensen met schulden: schuldenaars die stigmatisering verwachten, vermijden hulp terwijl hulp juist kan helpen om hun schulden te verminderen. Dat komt ook naar voren in het onderzoek van Mohan en Shields (2014): studenten bespraken zorgen over het niet kunnen betalen van specifieke activiteiten; ze voelden ongemak en schaamte wanneer ze om geld of ondersteuning moesten vragen terwijl ze er wel recht op hadden. Respondenten in de NPO uitzending *Nadia* bespreken dit probleem ook. Naast het niet gebruik willen maken van hulp die er wel is, vertellen zij dat zij ook liegen en smoesjes verzinnen, omdat ze zich schamen dat ze een schoolreisje van de kinderen niet kunnen betalen (NPO, 2023).

Dit probleem speelt ook voor mensen die dakloos zijn geweest. Boesveldt, Kuijpers, Van der Veen en Otto (2021) hebben in hun onderzoek bijna 70 ex-dakloze mensen in Nederland vijf jaar lang gevolgd. Zij stellen

vast dat mensen in dakloosheid moeite hebben om een hulpvraag te stellen. Gebrek aan vertrouwen in of slechte eerdere ervaringen met instanties en hulpverlening vormen een drempel voor het vragen om hulp.

2.2.3 Negatieve gevolgen op gezondheid en welzijn

Mensen met gezondheidsproblemen lopen een groter risico op problemen rondom bestaanszekerheid (Movisie, 2022). Maar oorzaak en gevolg zijn niet altijd duidelijk van elkaar te scheiden: bestaansonzekerheid leidt ook tot gezondheidsproblemen (Movisie, 2022). Bestaansonzekerheid is vaak gepaard met chronische stress en spanningsklachten (Baigi et al., 2008; Løyland et al., 2011). Zo is armoede zowel een oorzaak als een gevolg voor psychische gezondheidsproblemen (Knifton & Inglis, 2020). Armoede kan leiden tot psychische gezondheidsproblemen als gevolg van sociale stress, stigma en trauma. Op dezelfde manier kunnen psychische gezondheidsproblemen leiden tot armoede door het verlies van werk en sociale relaties (Knifton & Inglis, 2020). Stigma versterkt deze samenhang nog eens.

Stigma heeft negatieve gevolgen voor welzijn van individuen en ook voor hun gezondheid (Krug, Drasch & Jungbauer-Gans, 2019). Personen die zich meer bewust waren van hun stigma zijn ook significant minder tevreden met hun leven en gezondheid (Krug et al., 2019). Dat is waarschijnlijk omdat stigmatisering kan zorgen voor een negatief zelfbeeld. Zo vertelt een respondent van een andere studie: 'Velen van ons zijn de boodschappen van buitenaf gaan geloven en tegen onszelf gaan zeggen. Dit kan ons weerhouden van het leiden van een zinvol leven' (Movisie, 2023). Volgens Sherman (2013) kan de acceptatie van ondersteuning door de overheid leiden tot schaamte en ook depressie. Zo vertelt een ouder in een onderzoek dat zij het erg pijnlijk vond voor haarzelf om naar de voedselbank te gaan, maar dat ze het omwille van haar kinderen wel heeft gedaan: 'Naar de voedselbank gaan was een van de meest vernederende dingen en daarna huilde ik mijn hart uit, dat was toen de kinderen in bed lagen. Ik voelde me gewoon alsof ik geen goede ouder kon zijn, omdat ik niet voor mijn kinderen kon zorgen. Maar ik zal er alles aan doen om ervoor te zorgen dat mijn kinderen verzorgd worden, zelfs als dat betekent dat ik mezelf verneder' (Evans, 2022). Maar ook het gevoel er niet toe te doen of gerespecteerd te worden kunnen leiden tot een laag zelfbeeld en depressieve gevoelens (Reutter et al., 2005).

Bij de gevolgen op gezondheid en welzijn speelt ook intersectioneel stigma in het bijzonder een rol: mensen die stigma ervaren op verschillende assen tegelijkertijd, bijvoorbeeld omdat ze in bestaansonzekerheid leven en tegelijkertijd vanwege een psychische kwetsbaarheid. Zij leven in een bijzonder precare situatie, omdat ze een dubbel stigma ervaren dat tegelijkertijd niet hetzelfde is als allebei de stigma's bij elkaar opgeteld. Kniften en Inglis (2020) beschrijven dat problemen met psychische gezondheid kunnen worden veroorzaakt door armoede. Dat wederom betekent dat deze persoon waarschijnlijk ook meer stigma ervaart, en dit stigma heeft een grotere impact op diens leven (Knifton & Inglis, 2020).

Stigma kan zelfs direct een negatieve invloed hebben op gezondheid. Zo beschrijven Reutter et al. (2009) dat mensen in dakloosheid het slachtoffer worden van verbale en fysieke geweld. In Nederland zijn geen cijfers te vinden over de vraag hoe vaak deze mensen geweld ervaren. In een SCP-rapport over slachtoffers van criminaliteit worden mensen in dakloosheid niet apart genoemd. Wel moedigen de auteurs onderzoek aan naar de aard en omvang van het slachtofferschap van mensen in dakloosheid, gezien de grote mate van kwetsbaarheid van deze groep (Wittebrood, 2006).

2.3 GEVOLGEN VAN STIGMA OP MAATSCHAPPELIJK NIVEAU

Naast de gevolgen voor individuen heeft stigma ook gevolgen op maatschappelijk niveau. Stigma draagt eraan bij dat bestaansonzekerheid in stand wordt gehouden. Hieronder leggen we drie aspecten uit die verklaren hoe deze samenhang werkt.

2.3.1 Vicieuze cirkel: stigma belemmert ontsnappen aan bestaansonzekerheid

Verschillende onderzoekers beschrijven hoe het stigma dat kleeft aan een leven met bestaansonzekerheid een vicieuze cirkel veroorzaakt: het stigma maakt het juist moeilijker om uit bestaansonzekerheid te komen. Van der Klauw en Van Ours (2003) ondervonden dat jonge mensen die bijstand ontvangen in Nederland minder aan het werk raken wanneer ze in buurten wonen met hoge werkloosheidscijfers. Werkloosheid lijkt zichzelf dus te versterken. Gallie, Paugam en Jacobs (2003) hebben deze vicieuze cirkel onderzocht en bevestigd gevonden op basis van *longitudinal data* uit de meeste Europese landen. Verschillende problemen liggen hieraan ten grondslag:

Ten eerste belemmert stigma bijvoorbeeld mensen die werkloos zijn om weer een baan te vinden. Ook bedrijven stigmatiseren en willen daarom mensen die werkloos zijn liever niet aannemen (Krug, Drasch & Jungbauer-Gans, 2019). Rebien en Rothe (2018) hebben ook in een onderzoek met Duitse data laten zien dat discriminatie tegen mensen die werkloos zijn vaak voorkomt. De auteurs kwamen erachter dat maar 14 procent van de onderzochte Duitse bedrijven hun vacatures wilden laten vervullen met mensen die werkloos zijn, los van de duur van hun werkloosheid. 34 procent van deze bedrijven zou deze sollicitanten alleen accepteren als ze minder dan één jaar werkloos zijn geweest. Discriminatie bij werving en selectie kan dus het gevolg zijn van stigma. Daarnaast vertellen ervaringsdeskundigen dat de banen die ze aangeboden krijgen regelmatig niet passen bij hun interesses en opleiding omdat verondersteld wordt dat praktische banen beter zouden passen als je eens in aanraking bent gekomen met bestaansonzekerheid (Movisie, 2023).

Ten tweede kan stigma ook indirect een rol spelen waarom mensen die werkloos zijn moeilijker een baan vinden dan mensen die van baan wisselen. Om een baan te vinden is het nodig om actief op zoek te gaan, door bijvoorbeeld kennissen hierover te informeren of op social media actief te zijn. Dan is het nodig om de eigen werkloosheid openbaar te maken en juist dat wordt moeilijker in verband met het stigma (Letkemann, 2002). Hetzelfde probleem geldt voor mensen met schulden: ook zij doen vaak hun best om hun schulden voor anderen te verbergen wat tot een vicieuze cirkel kan leiden (Moorhouse, Goode, Cotte, & Widney, 2023). Schulden voor anderen verbergen kan zelfs betekenen dat deze hoger worden, doordat in sociale situaties, zoals bijvoorbeeld bij een uitje, meer geld wordt besteed dan mensen hebben (Moorhouse, Goode, Cotte, & Widney, 2023). Ook is bekend dat de leefwereld van mensen die werkloos zijn of financiële problemen hebben steeds kleiner wordt door uitsluiting en zelfuitsluiting (Movisie, 2022). Ook dit feit maakt het lastiger om gebruik te maken van een sociaal netwerk. Het gevolg is dat minder hard op zoek gaan naar een baan een strategie kan zijn om stigma te vermijden.

Ten derde, zoals hierboven uitgelegd, willen sommige mensen geen gebruik maken van ondersteuning door de overheid, ook al kunnen ze hier aanspraak op maken. Zij krijgen dan minder ondersteuning om aan bestaansonzekerheid te ontsnappen waardoor dit ook minder goed zou kunnen lukken.

Door de vicieuze cirkel waarin mensen die leven in bestaansonzekerheid in belanden, ondervinden zij dus juist nog meer problemen die hen belemmeren om hun situatie te verbeteren.

2.3.2 Polarisatie tussen groepen

Een tweede probleem is dat het stigma bijdraagt aan de polarisatie tussen groepen. Het stigma zorgt ervoor dat twee groepen tegen elkaar worden afgezet. Mensen die een beroep doen op ondersteuning van de overheid worden tegen de 'hardwerkende' meerderheid gezet (Patrick, 2017; Shildrick, 2018). Dat is wat mensen die met een onzeker bestaan te maken krijgen zelf ook ervaren. Mensen die in armoede leven of geleefd hebben, hebben bijvoorbeeld vaak het gevoel dat zij worden gezien als minderwaardig, lui of incapabel en daardoor vermijden zij contact met anderen (Franssen, Van der Horst en Van Berkel, 2022). Reutter et al. (2009) beschrijven dat mensen met een laag inkomen zelf zeggen dat anderen die niet arm zijn een negatief beeld van hen hebben. Zij denken dat zij niet worden begrepen en als een last worden gezien voor de maatschappij (Reutter et al., 2009). Reutter et al. (2009) beschrijven dat mensen die in armoede leven zich van het stigma duidelijk bewust zijn, in verschillende contexten, zowel open gecommuniceerd als impliciet. Ervaringsdeskundige Monica van Midden beschrijft in een artikel van Franssen (z.d.) een kloof tussen mensen in armoede en de rest van de samenleving; een kloof, die mensen soms van jongs af aan ervaren.

Daarentegen wensen ervaringsdeskundigen in de studie van Reutter et al. (2009) juist dat ze als gelijk en niet verschillend van anderen worden gezien. Ze moedigden anderen expliciet aan om verder te kijken dan hun economische situatie om die menselijke eigenschappen te ontdekken die ze delen met anderen. Ze willen gezien worden als fatsoenlijke mensen, die respect verdienen, en betogen: 'De armen hebben dezelfde gevoelens, dezelfde verlangens, dezelfde behoeften als ieder ander' (Reutter et al., 2009).

3 VEELBELOVENDE AANPAKKEN

Er bestaan een aantal aanpakken en initiatieven met als doel stigma rondom bestaansonzekerheid te verminderen. Deze aanpakken zijn nog niet op effectiviteit in de praktijk onderzocht, maar bieden een veelbelovende start. We lichten hieronder een aantal van deze initiatieven toe. We hopen dat dergelijke initiatieven in de toekomst verder worden ontwikkeld en getoetst in de praktijk.

3.1 HET BELEEFHUIS IN NIJMEGEN EN ZWOLLE

Hoe is het om in armoede te leven? Deze vraag staat centraal in de beleefhuizen in Nijmegen en in Zwolle. In deze beleefhuizen kunnen mensen ervaren hoe stressvol het is om te leven onder financiële druk. Onder begeleiding van ervaringsdeskundigen volgen bezoekers een route door het huis. Hierbij moeten ze allerlei keuzes maken over hoe ze hun beperkte budget willen besteden. De dilemma's waar bezoekers voor komen te staan – wat doe je als je geen geld hebt voor een cadeau voor een kinderveestje?; een lege bankrekening, maar ook een lege koelkast hebt; wanneer je je ID-kaart kwijt bent, vraag je wel of niet meteen een nieuwe aan? – zijn aangedragen door ervaringsdeskundigen zelf. Lastige vraagstukken worden op die manier dichtbij gebracht. Doel is om door middel van de beleving begrip en inzicht voor de situatie van mensen in armoede te creëren.

3.2 SERIOUS GAME '1 UUR IN DE BIJSTAND'

Het *serious game* '1 uur in de bijstand' van *Simpel Switchen* wil deelnemers laten beleven hoe het voelt om in de bijstand te zitten. Daarom proberen deelnemers zich te verplaatsen in een echtpaar dat door omstandigheden in de bijstand terechtkomt. In deze situatie moeten zij keuzes maken en met het beschikbare budget rondkomen. Het spel is zelfstandig te spelen, in een team of met spelbegeleiding.

3.3 COLLECTIEF KAPITAAL

Een basisinkomen – mensen krijgen maandelijks een vast bedrag zonder tegenprestatie – heeft als eerste doel de mensen die het ontvangen van bestaanszekerheid te voorzien. Maar een basisinkomen heeft ook bredere, maatschappelijke effecten. Dit is onderzocht in het actieonderzoek rondom een vorm van het basisinkomen dat Collectief Kapitaal verstrekt. Collectief Kapitaal voerde met honderd deelnemers een sociaal experiment uit: allemaal doneerden zij geld om een aantal huishoudens acht maanden lang van duizend euro per maand te voorzien. Dit had uiteraard effect op de huishoudens die het geld ontvingen. Maar ook bij de donateurs bracht dit experiment verandering. Naast dat de donateurs maandelijks 400 euro doneerden, wisselden ze kennis uit met ervaringsdeskundigen, ontvingen zij updates over de deelnemers in nieuwsbrieven, voerden zij onderling gesprekken en deden ze mee aan werkgroepen binnen het initiatief. Actieonderzoeker Jaswina Elahi beschrijft dat donateurs zich steeds meer realiseerden dat de bestaansonzekerheid van mensen geen gevolg is van eigen keuzes en schuld, maar dat het deel uitmaakt van structurele problemen in onze samenleving (Elahi, 2022). Donateurs werden zich ook bewuster van de onderliggende structuren achter de ongelijkheid in de samenleving, zoals het stigma in de samenleving.

3.4 REALISTISCHE FOTO'S IN DE MEDIA

Mensen die dakloos zijn, worden vaak eenzijdig gepresenteerd in de media. De diversiteit van de groep mensen die dakloos zijn, wordt weinig zichtbaar. Want, zoals [Straat Consulaat](#) het zelf verwoord: 'Wij zijn de onrealistische foto's van mannen met lange witte baarden, omringd door spullen en blikjes bier in de media helemaal zat! Dit is respectloos en kwetsend voor de mensen die op dit moment dakloos zijn en hun leven proberen op te bouwen.' Zo worden vrouwen weinig afgebeeld, net als jongeren die van de ene naar de andere bank van kennissen verhuizen. Dat geeft geen realistisch beeld van de groep mensen die dakloos is in Nederland. In de eerste Nederlandse ETHOS telling dak- en thuisloosheid van Kansfonds en Hogeschool Utrecht werden door bijna honderd organisaties op dezelfde dag dak- en thuisloze mensen in de regio geteld (Wewerinke et al., 2023). Het stereotype van een persoon die dakloos is, is een alleenstaande man van middelbare leeftijd met psychische- en verslavingsproblematiek. Uit deze telling bleek dat stereotiepe beeld helemaal niet te kloppen. Zo is bijna een derde van de getelde volwassenen vrouw. Kinderen en jongeren vormen bij elkaar ruim 40 procent van de in totaal getelde dak- en thuisloze personen. Bovendien leeft de meerderheid niet op straat of in de opvang voor dakloze mensen maar bij vrienden, familie, in een auto, garage of stacaravan.

Daarom heeft Straat Consulaat een aantal realistische persfoto's gepubliceerd die een realistisch beeld geven van dak- en thuisloze mensen. [Bekijk de foto's op de website van Straat Consulaat](#). Doel van deze campagne is om stigma's tegen te gaan. Ook de campagne van *The Present Movement* wil stigma op dakloosheid doorbreken met honderd portretten van mensen die zowel (voormalig) dakloos waren als mensen die niet dakloos zijn. Hierbij staat de bijschrijft: 'Sommigen van hen zijn dakloos. Zie jij wie? Wij ook niet.' Het doel is om op deze manier de onzichtbaarheid en verborgen realiteit van dakloosheid zichtbaar te maken. [Bekijk de campagne](#).

3.5 VEELBELOVENDE ELEMENTEN IN DEZE AANPAKKEN

De verschillende initiatieven laten zien hoe de aanpak van stigma van mensen die leven in bestaansonzekerheid er in de praktijk uit kan zien. Op dit moment is het nog onvoldoende bekend of deze aanpakken daadwerkelijk werken en door anderen overgenomen of nagevolgd kunnen worden. Hiervoor is het belangrijk om te achterhalen welke elementen in deze aanpakken mogelijk werkzaam kunnen zijn.

Movisie heeft wetenschappelijke kennis en praktijkkennis verzameld over wat werkt bij het verminderen van discriminatie (Felten & Broekroelofs, 2022). Dit dossier is gebaseerd op een uitgebreid literatuuronderzoek, een inventarisatie onder experts uit de praktijk en de wetenschap en het consulteren van klankbordgroepen. Op basis van deze kennis is er een dossier gemaakt wat werkzame elementen in aanpakken van discriminatie aandraagt. De focus ligt hierbij op de wettelijke discriminatiegronden, maar de informatie is ook bruikbaar voor het tegengaan van discriminatie van andere groepen. Omdat stigma, vooroordelen en discriminatie nauw met elkaar samenhangen (zie hoofdstuk 1), verwachten we dat de werkzame elementen in aanpakken tegen discriminatie ook werkzaam kunnen zijn om stigma te verminderen. Deze werkzame elementen zien we ook in de veelbelovende aanpakken terug. Twee belangrijke werkzame elementen die we in de veelbelovende aanpakken zien, lichten we hieronder kort toe.

3.5.1 Inleven en empathie bevorderen

Het beleefhuis, *serious game* '1 uur in de bijstand' en Collectief Kapitaal zetten alle drie in op het bevorderen van inleving en empathie. In het beleefhuis en bij *serious game* worden participanten gevraagd om zich te verplaatsen in de gestigmatiseerde groep. Zij ervaren als het ware zelf hoe het is om in dezelfde situatie te zitten als mensen die kampen met bestaansonzekerheid. Collectief Kapitaal bracht de donateurs op diverse manieren in contact met ervaringsdeskundigen; een contact dat ze anders niet zouden hebben gehad.

Uit onderzoek is bekend dat empathie mogelijk kan leiden tot meer sociaal gedrag van mensen (zie o.a. Batson, Eklund, Chermok, Hoyt, Ortiz, 2007; Goubert, Craig, Vervoort, Morley, Sullivan, de Cac & Crombez, 2005). Als mensen zich inleven, dan heeft dit positieve effecten op de relatie met de mensen uit de 'andere' groep. Er kan dan ook empathie ontstaan. Verschillende onderzoeken hebben aangetoond dat dit inderdaad zo werkt (Felten & Broekroelofs, 2022). Inzetten op het bevorderen van inleving en empathie is daarom een veelbelovende strategie om stigma rondom bestaansonzekerheid tegen te gaan.

3.5.2 Counter-stereotypen

Het is lastig om stereotypen te verminderen (Felten & Broekroelofs, 2022). Stereotypen worden namelijk vanzelf geactiveerd in je brein (Gawronski & Bodenhausen, 2006). Als je in de krant leest over mensen die dakloos zijn, dan zie je waarschijnlijk gelijk een beeld voor je van een man van middelbare leeftijd op een bankje in het park met een fles drank. Ook wanneer je probeert een stereotype te ontkennen, wordt deze juist actief in je brein (Galinsky, & Moskowitz, 2007). Dus wanneer je uitlegt dat mensen die dakloos zijn lang niet altijd mannen van middelbare leeftijd zijn die met een fles drank op een bankje zitten, dan is dit precies het beeld dat je voor je ziet.

Wat wel werkt om stereotypen te verminderen, is door mensen counter-stereotypen te laten zien. Met counter-stereotypen worden bedoeld: tegenovergestelde (anti) stereotypen, ofwel beelden die inconsistent zijn met de stereotiepe beelden, zoals een vrouw die dakloos is (Prati, Crisp & Rubini, 2015). En dat is precies wat Straat Consulaat en *The Present Movement* doen. Zij zorgen voor realistische beelden in de media van mensen die dakloos zijn en presenteren zo counter-stereotypen. Dat counterstereotypen kunnen werken om uitingen van stereotypen, vooroordelen of andere vormen van *bias* te verminderen, komt naar voren uit diverse studies (Felten & Broekroelofs, 2022).

SAMENVATTING

Bestaanszekerheid staat hoog op de maatschappelijke agenda. Een leven in bestaansonzekerheid kent vele problemen, maar daarnaast speelt stigma een belangrijke rol voor mensen die hiermee te maken krijgen. Ze worden door de samenleving gestigmatiseerd omdat ze in een onzeker bestaan leven.

Het doel van deze verkenning is om in kaart te brengen wat we weten over stigma rondom bestaanszekerheid. Dit hebben we onderzocht door wetenschappelijke literatuur over stigma op de verschillende terreinen van bestaanszekerheid te verkennen, aangevuld met grijze literatuur.

Uit deze verkenning blijkt dat mensen die leven in bestaansonzekerheid met name het stigma ervaren dat hun problemen als hun eigen schuld worden gezien en dat hun arbeidsmoraal ontkend wordt. Dit stigma heeft grote gevolgen. Zo leidt stigma tot wantrouwen tegen mensen die leven in bestaansonzekerheid. Mensen die leven met weinig geld of werkloos zijn, ervaren dat zij niet vertrouwd worden. Daarnaast durven zij door schaamte vaak niet om hulp te vragen, bijvoorbeeld aan de overheid. Daarnaast heeft het stigma negatieve gevolgen voor hun gezondheid en welzijn.

Stigma heeft ook gevolgen op maatschappelijk niveau. Stigma draagt er namelijk aan bij dat bestaansonzekerheid in stand wordt gehouden. Dit gebeurt op twee manieren: ten eerste leidt stigma tot een vicieuze cirkel waarbij het stigma het juist moeilijker maakt om uit bestaansonzekerheid te komen. Ten tweede leidt stigma tot polarisatie tussen groepen: de groep die leeft in bestaanszekerheid en de groep zonder bestaanszekerheid.

In de verkenning hebben we naar veelbelovende aanpakken uit de praktijk gekeken die als doel hebben om stigma rondom bestaansonzekerheid te verminderen. Deze aanpakken zetten in op het bevorderen van inleven en empathie. Ook maken zij gebruik van counter-stereotypen. Meer onderzoek is nodig of deze aanpakken in de praktijk daadwerkelijk effectief blijken.

LITERATUUR

Amodio, D. M., & Devine, P. G. (2006). Stereotyping and evaluation in implicit race bias: evidence for independent constructs and unique effects on behavior. *Journal of personality and social psychology*, 91(4), 652.

Andriessen, I. (2017). *Discriminatie herkennen, benoemen en melden*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

APA Dictionary of Psychology. (z.d.). *Prejudice*. Geraadpleegd op 23-11-2023 via <https://dictionary.apa.org/prejudice>

APA Dictionary of Psychology. (z.d.). *Stigma*. Geraadpleegd op 23-11-2023 via <https://dictionary.apa.org/stigma>

Baigi, A., Lindgren, E.-C., Starrin, B., & Bergh, H. (2008). In the shadow of the welfare society ill-health and symptoms, psychological exposure and lifestyle habits among social security recipients: a national survey study. *Biopsychosocial Medicine*, 2(1), 1-7. <https://doi.org/10.1186/1751-0759-2-15>

Batson, C. D., Eklund, J. H., Chermok, V. L., Hoyt, J. L., & Ortiz, B. G. (2007). An additional antecedent of empathic concern: valuing the welfare of the person in need. *Journal of personality and social psychology*, 93(1), 65.

Boesveldt, N., Kuijpers, M., van der Veen, C., & Otto, M. (2021). Rapportage derde meting van vijfjarig onderzoek naar recidive dakloosheid in Utrecht, meting 2021. *Rapportage voorkomen herhaalde dakloosheid*. Amsterdam: Universiteit van Amsterdam.

CBS. (2023, 26 september). 26,6 duizend dakloze mensen begin 2022. *Centraal Bureau voor de Statistiek*. Geraadpleegd op 23-11-2023 via <https://www.cbs.nl/nl-nl/nieuws/2023/39/26-6-duizend-dakloze-mensen-begin-2022>

Crenshaw, K. (1989). Demarginalizing the intersection of race and sex: a black feminist critique of antidiscrimination doctrine, feminist theory, and antiracist politics. *University of Chicago Legal Forum*, 139.

Cuddy, A. J. C., Fiske, S. T., & Glick, P. (2007). The BIAS map: Behaviors from intergroup affect and stereotypes. *Journal of Personality and Social Psychology*, 92(4), 631–648.

Czopp, A. M., Kay, A. C., & Cheryan, S. (2015). Positive stereotypes are pervasive and powerful. *Perspectives on Psychological Science*, 10(4), 451-463.

Dovidio, J. F., Kawakami, K., & Gaertner, S. L. (2002). Implicit and explicit prejudice and interracial interaction. *Journal of personality and social psychology*, 82(1), 62.

Dovidio, J. F., Kawakami, K., Johnson, C., Johnson, B., & Howard, A. (1997). On the nature of prejudice: Automatic and controlled processes. *Journal of experimental social psychology*, 33(5), 510-540.

Elahi, J. (2022, 1 december). *Vol vertrouwen doneren in bestaanszekerheid, het kan echt. Sociale Vraagstukken*. Geraadpleegd op 16 november 2023 via <https://www.socialevraagstukken.nl/vol-vertrouwen-doneren-in-bestaanszekerheid-het-kan-echt/>

Evans, N. (2022). Coping with gendered welfare stigma: exploring everyday accounts of stigma and resistance strategies among mothers who claim social security benefits. *Social Policy and Society*, 21(4), 690-700.

Felten, H. & Broekroelofs, R. (2022). *Wat werkt bij het verminderen van discriminatie? Wat-werkt dossier*. Utrecht: Movisie.

Franssen, M. (z.d.). *De emoties achter het masker van armoede*. Geraadpleegd op 23-11-2023 via <https://www.koepeladviesraden.nl/blogs/de-emoties-achter-het-masker-van-armoede>

Franssen, M. Van der Horst, H. & Van Berkel, J. (2022). *Onderzoek naar de impact van armoede*. Geraadpleegd op 23-11-2023 via <https://www.movisie.nl/artikel/onderzoek-naar-impact-emoties-armoede>

Galinsky, A. D., & Moskowitz, G. B. (2000). Perspective-taking: decreasing stereotype expression, stereotype accessibility, and in-group favoritism. *Journal of personality and social psychology*, 78(4), 708.

Gallie, D., Paugam, S., & Jacobs, S. (2003). Unemployment, Poverty and Social Isolation: Is There a Vicious Circle of Social Exclusion? *European Societies*, 5, 1-32.

Gawronski, B., & Bodenhausen, G. V. (2006). Associative and propositional processes in evaluation: an integrative review of implicit and explicit attitude change. *Psychological bulletin*, 132(5), 692.

Gawronski, B., & Bodenhausen, G. V. (2006). Associative and propositional processes in evaluation: an integrative review of implicit and explicit attitude change. *Psychological bulletin*, 132(5), 692.

Goffman, E. (1963). *Stigma; notes on the management of spoiled identity*. Prentice-Hall.

Gordijn, E. & Wigboldus, D. (2013). Stereotypen. In: *Sociale psychologie*. Groningen/Houten: Noordhoff Uitgevers.

Goubert, L., Craig, K. D., Vervoort, T., Morley, S., Sullivan, M. J. L., de CAC, W., & Crombez, G. (2005). Facing others in pain: the effects of empathy. *Pain*, 118(3), 285-288.

Greenwald, A. G., & Banaji, M. R. (1995). Implicit social cognition: attitudes, self-esteem, and stereotypes. *Psychological review*, 102(1), 4.

Greenwald, A. G., McGhee, D. E., & Schwartz, J. L. (1998). Measuring individual differences in implicit cognition: the implicit association test. *Journal of personality and social psychology*, 74(6), 1464.

Greenwald, A. G., Poehlman, T. A., Uhlmann, E. L., & Banaji, M. R. (2009). Understanding and using the Implicit Association Test: III. Meta-analysis of predictive validity. *Journal of personality and social psychology*, 97(1), 17.

Ham, M., Franken, M. (2023). *Dossier: Bestaanszekerheid, meer dan geld*. Zeven thema's uitgelicht. Utrecht: Movisie.

Hoff, S., Van Hulst, B., Wildeboer Schut, J. M., & Goderis, B. (2019). *Armoede in Kaart 2019*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

Hulst, B. van, S. Hoff & Wildeboer Schut, J.M.. (2019). Armen met en zonder migratieachtergrond. In: *Armoede in kaart: 2019*. Geraadpleegd op 16-11-2023 via <https://digitaal.scp.nl/armoedeinkaart2019/armen-met-en-zonder-migratieachtergrond>.

Inspectie SZW. (2021). *Niet-gebruik van de algemene bijstand. Een onderzoek naar de omvang, kenmerken, langdurigheid en aanpak*. Geraadpleegd op 23-11-2023 via <https://www.tweedekamer.nl/kamerstukken/detail?id=2021D23575&did=2021D23575>

Kang, S. K., & Bodenhausen, G. V. (2015). Multiple identities in social perception and interaction: Challenges and opportunities. *Annual review of psychology*, 66, 547-574.

Knifton, L., & Inglis, G. (2020). Poverty and mental health: policy, practice and research implications. *BJPsych bulletin*, 44(5), 193–196.

Krug, G., Drasch, K. & Jungbauer-Gans, M. (2019). The social stigma of unemployment: consequences of stigma consciousness on job search attitudes, behaviour and success. *Journal of Labour Market Research*, 53, 11.

Link, B. G., & Phelan, J. C. (2001). Conceptualizing stigma. *Annual Review of Sociology*, 27, 363–385.

Løyland, B., Miaskowski, C., Dahl, E., Paul, S. M., & Rustøen, T. (2011). Psychological distress and quality of life in long-term social assistance recipients compared to the Norwegian population. *Scandinavian Journal of Public Health*, 39(3), 303-311.

Lucas, J. W., & Phelan, J. C. (2012). Stigma and Status: The Interrelation of Two Theoretical Perspectives. *Social Psychology Quarterly*, 75(4), 310-333.

Mohan, E., & Shields, C.M. (2014). The Voices behind the Numbers: Understanding the Experiences of Homeless Students. *Critical Questions in Education*, 5, 189-202.

Moorhouse, M., Goode, M., Cotte, J., & Widney, J. (2023). Helping Those That Hide: Anticipated Stigmatization Drives Concealment and a Destructive Cycle of Debt. *Journal of Marketing Research*, 60(6), 1135-1153.

Movisie. (2022). *Werken aan bestaanszekerheid. Gemeenten aan de slag vanuit het perspectief van inwoners*. Geraadpleegd op 23-11-2023 via <https://www.movisie.nl/sites/movisie.nl/files/2022-06/Werken-aan-bestaanszekerheid-2022.pdf>

- Movisie. (2023). *Stigmatiseren staat ontwikkeling in de weg*. Geraadpleegd op 23-11-2023 via <https://www.movisie.nl/artikel/stigmatiseren-staat-ontwikkeling-weg>
- NPO. (2021). *Bijstandsschaamte*. Geraadpleegd op 23-11-2023 via <https://npo.nl/npo3/brandpuntplus/bijstand-schaamte>
- NPO. (2023). *Nadia: arm in een rijk land*. Geraadpleegd op 23-11-2023 via https://npo.nl/npo3/nadia/01-05-2023/VPWON_1349678
- Omlo, J., Talman, J., Grubben, L. & de Ruig, L. (2021). *Kansrijk armoedebeleid voor kinderen. Portretten van kinderen en knelpunten en kansen voor een integraal beleid*. Leiden: De Beleidsonderzoekers.
- Patrick, R. (2017). *For Whose Benefit? The Everyday Realities of Welfare Reform*, Bristol: Policy Press.
- Phelan, J. C., Link, B. G., & Dovidio, J. F. (2008). Stigma and prejudice: one animal or two?. *Social science & medicine*, 67(3), 358-367.
- Plaisier, I., Schyns, P., Kadrouch-Outmany, K., Schotel, A.L. & de Klerk, M. (2023). *Gezien, gehoord en geholpen willen worden. Ervaringsverhalen uit het sociaal domein over gemiste ondersteuning*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Prati, F., Crisp, R. J., & Rubini, M. (2015). Counter-stereotypes reduce emotional intergroup bias by eliciting surprise in the face of unexpected category combinations. *Journal of Experimental Social Psychology*, 61, 31-43.
- Rebien, M., Rothe, T.H. (2018). Langzeitarbeitslose Bewerber aus betrieblicher Perspektive: Zuverlässigkeit ist wichtiger als fachliche Qualifikation. *IAB-Kurzbericht*, 12.
- Remedios, J. D., Chasteen, A. L., Rule, N. O., & Plaks, J. E. (2011). Impressions at the intersection of ambiguous and obvious social categories: Does gay+Black= likable?. *Journal of Experimental Social Psychology*, 47(6), 1312-1315.
- Reutter, L. I., Stewart, M. J., Veenstra, G., Love, R., Raphael, D., & Makwarimba, E. (2009). "Who do they think we are, anyway?": Perceptions of and responses to poverty stigma. *Qualitative Health Research*, 19, 297–311.
- Roex, K. (2015). Steeds sterker worden armen gestigmatiseerd. *Sociale Vraagstukken*. Geraadpleegd op 16-11-2023 via <https://www.socialevraagstukken.nl/steeds-sterker-worden-armen-gestigmatiseerd/>
- Sekaquaptewa, D., Espinoza, P., Thompson, M., Vargas, P., & von Hippel, W. (2003). Stereotypic explanatory bias: Implicit stereotyping as a predictor of discrimination. *Journal of Experimental Social Psychology*, 39(1), 75-82.
- Sherman, J. (2013). Surviving the great recession: growing need and the stigmatized safety net. *Social Problems*, 60, 409–432.

Shildrick, T. (2018). *Poverty Propaganda: Exploring the Myths*, Bristol: Policy Press.

Simons, A. M., Houkes, I., Koster, A., Groffen, D. A., & Bosma, H. (2018). The silent burden of stigmatization: a qualitative study among Dutch people with a low socioeconomic position. *BMC Public Health*, 18, 1-13.

Talaska, C. A., Fiske, S. T., & Chaiken, S. (2008). Legitimizing racial discrimination: Emotions, not beliefs, best predict discrimination in a meta-analysis. *Social justice research*, 21, 263-296.

Van der Klaauw, B. & Van Ours, J.C. (2003). From welfare to work: does the neighborhood matter? *Journal of Public Economics*, 87, 5/6, 957-985.

VNG & Divosa. (2021). *De winst van het sociaal domein. Een slimme investering in bestaanszekerheid, kansengelijkheid en gezondheid*. Geraadpleegd op 23-11-2023 via https://vng.nl/sites/default/files/2021-04/de-winst-van-het-sociaal-domein_def.pdf

Vrooman, C., Boelhouwer, J., Iedema, J. & Van der Torre, A. (2023). *Eigentijdse ongelijkheid. De postindustriële klassenstructuur op basis van vier typen kapitaal*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

Wekker, G. & H. Lutz (2001). 'Een hoogvlakte met koude winden. De geschiedenis van het gender- en etniciteitsdenken in Nederland'. M. Botman, N. Jouwe en G. Wekker (red.), *Caleidoscopische visies: de zwarte, migranten- en vluchtelingenvrouwenbeweging in Nederland*. Amsterdam: Koninklijk Instituut voor de Tropen.

Wewerinke, D., Schel, S., Kuijpers, M., De Vries, J. & Van Doorn, L. (2023). *Iedereen telt mee. Resultaten eerste ETHOS telling dak- en thuisloosheid regio Noordoost Brabant*. Utrecht: Hogeschool Utrecht.

Wittebrood, K. (2006). *Slachtoffers van criminaliteit: Feiten en achtergronden*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.